

О. І. Павлов

Ідентифікація сільських територій України як периферійних: теорія та практика

Здійснено аналіз теорій центрально-периферійного розвитку, з метою визначення їх відповідності практиці, в контексті ідентифікації сільських територій як периферійних. На підставі проведеного дослідження, з урахуванням особливостей різних видів сільських територій та їх рівнево-просторової ієрархії, зроблено висновок, що не всі сільські території належать до периферійних.

Ключові слова: ідентифікація сільських територій, класифікація сільських територій, місце, периферійні території, простір, рівні сільських територій, різновиди сільських територій, сільські території.

Незважаючи на велику увагу, яка останнім часом приділяється сільським територіям з боку науковців, поки що залишається дискусійним питанням про їх ідентифікацію та класифікацію. Зокрема, як серед зарубіжних, так і вітчизняних дослідників не існує загальноприйнятої думки відносно того чи є поняття «периферійні території» та «сільські території» тотожними.

На наш погляд, це пояснюється наступними обставинами: некоректністю використання терміну «сільські території» з огляду на його імпліцитність; різними підходами до визначення поняття «сільські території» в країнах ЄС і в Україні; відсутністю дефініції «сільські території» у вітчизняному законодавстві; невизнанням сільських територій як окремого об'єкта статистичного обстеження; невизначеністю критеріїв ідентифікації сільських територій.

Звісно все це накладає певний відбиток на характер і рівень наукового пошуку у зазначеному напрямі, обмежуючи можливості дослідника на шляху досягнення поставленої мети. В цьому сенсі забезпечити себе від певних помилок можливо завдяки співставленню тих чи інших теоретичних уявлень з реальною практикою. Виходячи з цього, гіпотеза даного дослідження полягає в наступному: не усі сільські території є периферійними.

Доказ висунутої гіпотези розпочнемо з визначення терміну «периферійні». У перекладі з грецької слово «периферія» означає околицю, тобто те, що знаходиться на краю. Отже, периферійність – це місце розташування певного об'єкта (в даному випадку території) в географічному просторі. На відміну від простору, який виступає виразником розміру і масштабу території, місце є своєрідною точкою у просторі. З огляду на об'єкт дослідження, заданими є не його конкретна адреса у просторі, а окраїнне

© О. І. Павлов, 2013.

місцеположення, а також масштаб простору – Україна. А об'єктом, що шукається є просторова протилежність периферії, інакше кажучи – центр. При визначенні одного з місць як центру (ядра) певного простору, система місць набуває ієрархічного характеру з виділенням центру, напівпериферії та периферії. Система місць є відносно рухомою. Географічний простір є менш рухомим у порівнянні з економічним, соціальним, культурним, політичним, а тим більш інформаційним.

Ідентифікація сільських територій як певної системи передбачає врахування не тільки їх розташування в географічному просторі на осі «центр – напівпериферія – периферія», а й оцінку рівня та динаміки їх розвитку у контексті дихотомії «село – місто».

Дана проблема знайшла своє відображення в різних теоріях просторового розвитку: центрального місця (В. Кристаллер і А. Льош); центру, полюсу, точки та осі зростання (Г. Мюрдаль, Ф. Перру, Ж. Будвіль, П. Потье); агломерації (Х. Річардсон) та ін. Особливе місце серед них посідає вчення Ж. Будвіля, який простежив функціональний зв'язок між економічним та географічним простором, з'єднавши простір та функцію загальною властивістю – полярністю [7].

Повною мірою центрально-периферійні відносини представлені у світ-системній теорії. Світ-система, згідно І. Валлерстайну, стає «системою» в силу взаємодії центру та периферії. Якщо для центру характерне економічне зростання, то для периферії – економічний занепад. Проміжне місце у світ-системі займає напівпериферія, склад якої є найбільш нестабільним за рахунок її рухливості. Вона, з одного боку, стабілізує світ-систему, а з іншого – виступає в ролі «агента змін» [3].

У представника французької історичної школи «Анналів» Ф. Броделя компонентами світ-системи як центру та периферія виступають відповідно міста та села. Він підкреслював, що села, близько розташовані до міста, черпали користь від такого сусідства. Села й міста корилися обопільності перспектив, внаслідок чого відбулися певні зміни, що були оборотні: міста урбанізували села, а ці остаточно робили міста сільськими. Разом з тим, Ф. Бродель зазначав, що міста у цьому обопільному обміні виконують роль електричних трансформаторів: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін. З іншого боку, місто існує як місто тільки в протиставленні селу. Не було жодного міста, жодного містечка, що не мало б своїх сіл, свого клаптика сільського життя яке не надавало б довколишній окрузі своїх послуг [2, с. 413, 414, 418, 419]. Визначення сільського способу життя як нижчого за своїм рівнем та якістю, ніж міський, вказує на ієрархію відносин між містом як центром та селами як периферією.

Всупереч уявленням, що проявилися в різних теоретичних побудовах відносин між містом (центром) та селами (периферією), слід зауважити,

що попри все, сільські території самі по собі є складною та різномірневою системою, що доведено нашими попередніми дослідженнями [8-11].

Сільські території ідентифікуються як одна з двох територіальних підсистем суспільства, що об'єднує її економічну, соціальну та екологічну складові, які, у свою чергу, поділяються на такі елементи, як населення, поселення, виробничо-господарський комплекс, інфраструктура, землі сільськогосподарського й іншого призначення та навколишнє природне середовище. Сільським територіям притаманні певні просторові параметри, сутнісні ознаки та характеристики, що визначають їх системні властивості, за якими вони відрізняються від міст. Місцеположення сільських територій, тобто центральність, чи напівпериферійність або периферійність, глибинність розміщення позиціонує їх як такі не тільки стосовно міст, а й до географічного центру країни, транспортних магістралей, технополісів, науково-виробничих комплексів, ресурсних джерел тощо. Для їх розвитку суттєве значення мають також рельєф, кліматичні та інші природні умови, земельні, лісові, водні, фауністичні ресурси, природна зональність. Слід також рахуватися з такими просторовими параметрами території як площа, протяжність, її конфігурацією та компактністю. Проте, кожна окремо взята сільська територія має свої риси, за якими вона відрізняється не тільки від міст, а й від інших сільських територій. Таким чином, поняття «сільські території» має конкретне наповнення, осягнення якого потребує диференційованого підходу до визначення їх змісту за певними класифікаційними ознаками.

Визначити специфіку різних видів сільських територій як способу їх ідентифікації крізь призму центрально-периферійної організації доречно здійснити, вдавшись до класифікації цих соціально-просторових утворень. В одній з наших праць [9] детально охарактеризовано наступні різновиди сільських територій: власне сільські (типово аграрні) території; перехідні, «змішані» території (сільські урбанізовані зони й ареали та «аграрні» міста); території зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, прикордонні, гірські).

На долю першого різновиду територій, які іноді ідентифікуються як сільськогосподарські, з огляду на їх забезпечення сільськогосподарськими угіддями, іншими природними ресурсами, рівнинний ландшафт, придатний для розвитку рослинництва, припадає значна частина рурального простору. Переважна більшість цих територій розташована у центральній частині країни та на її півдні. Недарма на цих родючих землях розміщені найбільш великі агрохолдингові компанії, які спеціалізуються, як правило, на вирощуванні технічних культур, що приносить їх володарям великі прибутки. Оскільки місцем реєстрації цих компаній є міста, то й прибуток надходить до міських бюджетів, й то частково, а переважна більшість

капіталів розміщуються за межами України. З іншого боку, рівень технічного оснащення агрохолдингів, застосування у виробництві сучасних технологій не потребують значної кількості працівників. Звідси – складна демографічна ситуація, невисока щільність населення, безробіття, не облаштованість життєвого середовища й, як наслідок – соціальний занепад більшості типово аграрних територій. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що незважаючи на п'ятикратне переважання душевих показників виробництва сільськогосподарської продукції в Черкаській області у порівнянні з Донецькою [1, с. 197], історичний центр держави маргіналізується. В цілому, цей різновид сільських територій можна ідентифікувати як периферійний в системі територіальної організації суспільства.

Проміжне положення в цій системі займає приміська зона. На відміну від «аграрних» міст, які з об'єктивних причин перетворюються на звичайні села, передмістя географічно та історично сформувалося навколо міст як центру розвитку. З цієї причини цей вид територій ідентифікується як урбанізовані зони та ареали. Формування і розвиток приміської зони – це насамперед результат дії урбанізації, яка продемонструвала переваги великих міст перед сільською місцевістю як центрів соціально-економічного розвитку. Інтенсифікації процесу інтеграції міської і сільської територіальних підсистем суспільства в контактному місці «місто – передмістя» сприяла глобалізація. Завдяки їй тут відбувається накладання міського та сільського розвитку одне на одне, внаслідок чого місто і прилеглі до нього сільські території перетворилися на своєрідні «сполучені посудини». Їхнє злиття здійснюється не тільки з причини просторової експансії міста, а й дії протилежного процесу – руралізації, тобто «проникнення» села в місто, що в кінцевому підсумку призвело до тісного просторового взаємозв'язку приміської зони і міста (рис. 1).

Ця система, до якої входить також і місто як центр тяжіння, має певну ієрархію, яка визначається ступенем віддаленості приміських сіл від міста. Загалом приміська зона ідентифікується як напівпериферія у системі «місто – село». Водночас передмістя, принаймні його перший ешелон, позиціонується й як частина міської периферії, яка в свою чергу має відмінність від центру мегаполісу. Приміська зона є одночасно місцем концентрації сільськогосподарського виробництва. Так, у Сімферопольському районі виробляється понад 26% сільськогосподарської продукції АРК, Луцькому – 31,5% цієї продукції Волинської області, Ужгородського – 41,8% такої ж продукції Закарпаття [1, с. 199]. Проте слід мати на увазі, що частка цього виду територій є незначною: в Україні із 460 міст лише 45 (9,8%) мають кількість населення понад 100 тис. осіб, інші віднесені до категорії невеликих міст [6].

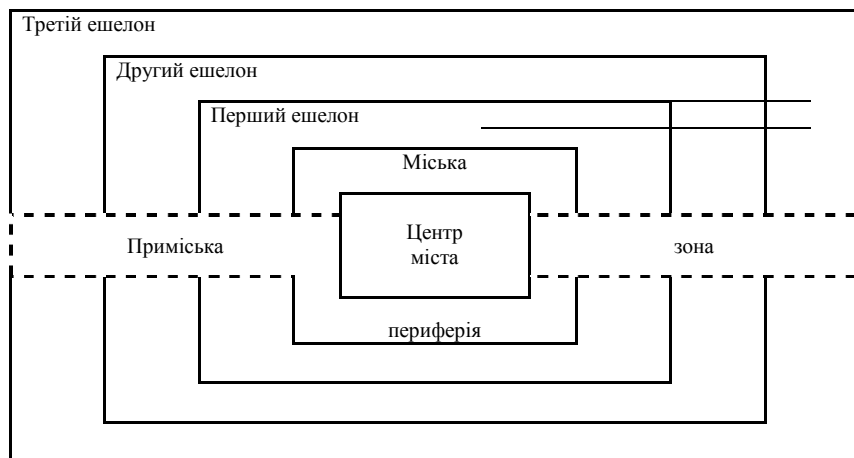

Рис 1. Просторова система «місто-приміська зона»

Серед соціально-просторових утворень зі спеціальним режимом функціонування прикордонні та гірські території беззаперечно відповідають статусу периферійних з огляду на їх місцезонавання. Проте прикордонні території, перебуваючи на значній відстані від політико-адміністративних та економічних центрів своєї країни, знаходяться в зоні впливу відповідних територій сусідніх держав і з цієї причини лише формально можуть бути віднесені до категорії периферійних. Серед зазначеного різновиду територій лише гірські є уразливими через обмеженість ресурсів та просторову ізоляваність. Та й за своїм місцезонаванням (Українські Карпати та АРК) вони позиціонуються як периферійні. Разом з тим, в цих же самих регіонах зустрічаються комбінації територій, які є одночасно прикордонними, гірськими та оздоровчо-рекреаційними, що дає кумулятивний ефект.

У числі перелічених різновидів сільських територій існують такі просторові феномени, ідентифікація яких – вкрай ускладнена. До їх числа, наприклад, належать Овідіопольський та Комінтернівський райони Одеської області, які одночасно позиціонуються як типово аграрні, приміські та оздоровчо-рекреаційні території. Те ж саме стосується й деяких сільських територій Карпатського та Донецького регіонів, АРК.

Ідентифікація сільських територій у контексті центрально-периферійної дихотомії була б неповною без урахування їх просторово-ієрархічних рівнів. З огляду на розмір, масштаб, величину, сільські території поділяються на базовий, районний, регіональний та загальнодержавний

рівні, які співвідносяться між собою за принципом «матрьошки» [10, с. 26–27]. Перші два з них утворені законодавчими актами держави, регіональний рівень є сукупністю районних рівнів. Кількість сільських територій базового рівня співпадає з кількістю сільських населених пунктів, районного – адекватна числу адміністративних районів, регіональних – областей.

Про кількісне співвідношення напівпериферійних та периферійних сільських територій можна судити на підставі відношення кількісного складу сільських населених пунктів (28441) до міст (460): на одне місто в цілому припадає 62 села, а на одне велике місто – 632 села. Для порівняння: в зоні впливу м. Львів перебувають три приміських райони (Жовківський, Пустомитівський, Яворівський) з загальною кількістю сіл – 394, в яких проживає 234,9 тис. сільського населення. При цьому слід врахувати, що щільність населення в регіоні (116,4 осіб на 1 км²) – одна з найвищих в Україні, а кількість сільських населених пунктів – найбільша (1850). Зовсім інша статистика щодо кількості сіл – у Чернівецькій (398), Закарпатській (579), Херсонській (658), Івано-Франківській (765), Луганській (781), Черкаській (824) областях [4; 5; 6]. Хоча, з іншого боку, можливості центрів цих областей щодо їх впливу на навколишнє соціально-просторове середовище значно менші, ніж у м. Львів. Звісно, наведені розрахунки є умовними, оскільки вони не враховують систему розселення населення та розміщення виробництва на кожній окремій сільській території й відповідно ступінь господарського освоєння та соціального облаштування сільського простору. Все це свідчить про нерівномірність та поляризованість сільського розвитку в Україні.

На регіональному рівні сільських територій більшість з цих соціально-просторових утворень є «відцентровими», оскільки вони не перебувають в зоні впливу великих міст, а руральна складова середньостатистичного регіону представлена 19 районами й 1138 селами. Адміністративними центрами районів є переважно малі міста та селища, значна частина яких руралізувалися й не здатні виконувати функції опорних центрів розселення та обслуговування.

Класифікація сільських територій районного рівня [12, с. 191–219] свідчить, що майже їх третина характеризується складною ситуацією у демографічно-поселенській сфері й низьким рівнем доступності до базових життєвих умов і споживчих послуг. Зазначена характеристика притаманна усім регіонам. Як правило, це – території, що віддалені від великих міст як центрів соціально-економічного розвитку. Вони одночасно підпадають під визначення периферійних, маргінальних, депресивних, проблемних та відсталих. Серед «відцентрових» територій цього рівня

перспективи розвитку мають ті з них, які знаходяться у вигідному географічному положенні та в кращих природно-кліматичних умовах.

Серед територій базового рівня, представлених територіальними громадами, теж існує певна ієрархія. Той факт, що на 10279 сільських рад припадає 28441 сільський населений пункт [4] свідчить про те, що одні з них мають статус центральних, а інші – периферійних. Ще за радянських часів села класифікувалися як великі, середні та малі за кількістю населення, центральні та бригадні за виробничими та адміністративними функціями, перспективні та неперспективні за динамікою соціально-економічного розвитку тощо.

Проведений аналіз різних теорій центр-периферійного розвитку в їх співставленні з практикою функціонування сільських територій свідчить про імпліцитність самого поняття «центр». Воно може трактуватися як географічний центр, як центр соціально-економічного розвитку, як центр системи розселення тощо. Розгляд сільських територій як периферійних стосовно міст не є повною мірою виправданим, оскільки не всі міські поселення є центрами тяжіння для сільських територій, а стосовно мегаполісів невеликі міста самі є периферією. У системі «місто-село» перспективи розвитку мають приміські напівпериферійні території. Серед територій зі спеціальним режимом функціонування, зокрема, оздоровчо-рекреаційних та прикордонних є чимало таких, що розвиваються динамічно, хоча за своїм місцеположенням належать до окраїни. Разом з тим, чимала частина типово аграрних територій, у тому числі такі, що мають вигідне географічне розташування та достатні природні ресурси, мають ознаки репресивності й навіть соціально-економічного занепаду. Питання їх відродження – це завдання державної політики та розвитку ініціативи місцевих громад. На наш погляд, вирішити це питання можливо за рахунок створення потужних територіальних кластерів.

Список використаних джерел

1. Барановський М. О. Диференціація аграрного виробництва України: причини та наслідки для продовольчої безпеки країни і сталого розвитку сільських територій / М. О. Барановський // Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів : монографія / О. І. Павлов, М. А. Хвесик, В. В. Юрчишин та ін. ; за ред. О. І. Павлова. – Одеса : Астропринт, 2012. – С. 196–209.
2. Бродель, Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. – У 2 т. – Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель ; пер. з фр. Г. Філіпчук. – К. : Основи, 1995. – 543 с.
3. Валлерстайн І. Нові бунти проти системи / І. Валлерстайн. – Режим доступу : <http://www.derybanu.net>.

4. Кількість адміністративно-територіальних одиниць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.ukrstat.org/uk](http://www.ukrstat.org/uk)
5. Кількість населення Львівської області. – Режим доступу : www.v.ukrstat.gov.ua/ukr/publ/2011/ZB192010Y11_1.pdf.
6. Міста України (за населенням). – Режим доступу : [uk.wikipedia.org/wiki/Міста_України_\(за_населенням\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Міста_України_(за_населенням)).
7. Носонов А. М. Теории пространственного развития в социально-экономической географии / А. М. Носонов. – Режим доступу : http://prj-pggu.narod.ru/prj-11_1.pdf.
8. Павлов О. Рівні й типи сільських територій та їх системна управлінська модель / О. Павлов // Збірник наук. праць НАДУ. – 2006. – Вип. 1. – С. 233–243.
9. Павлов О. І. Різновиди сільських територій та їхні функціональні моделі / О. І. Павлов // Економіка АПК. – 2011. – № 10 (203). – С. 116–123.
10. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : монографія / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
11. Павлов О. Сільські урбанізовані зони і ареали як специфічний об'єкт функціонування та управління / О. Павлов // Вісник державної служби України. – 2005. – № 3. – С. 34–38.
12. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. – К. : Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2010. – 376 с.

Павлов А.И. Идентификация сельских территорий Украины как периферийных: теория и практика.

Осуществлен анализ теорий центрально-периферийного развития с целью определения их соответствия практике в контексте идентификации сельских территорий как периферийных. На основании проведенного исследования, с учетом особенностей различных видов сельских территорий и их уровннево-пространственной иерархии, сделан вывод, что не все сельские территории принадлежат к периферийным.

Ключевые слова: идентификация сельских территорий, классификация сельских территорий, место, периферийные территории, пространство, разновидности сельских территорий, сельские территории, уровни сельских территорий.

Pavlov O.I. Identification of rural territories of Ukraine as peripheral: theory and practice.

The article presents the analysis of theories central-peripheral development to determine their conformity with the practices in the context of identification of rural territories as peripheral. Based on this study, taking into account the characteristics of different types of rural territories and their level spatial hierarchy, it is concluded that not all rural areas belong to the peripheral.

Key words: identification of rural territories, the classification of rural territories, space, peripheral territories, space, variety of rural territories, rural territories, levels of rural territories.